

ASPECTE PRIVIND CIRCULAȚIA MONETARĂ LA MANGALIA ÎN SECOLELE X - XI (969-1081)

GH. MĂNUCU-ADAMEȘTEANU

Callatis - Mangalia, una din importantele cetăți greco-romane de pe litoralul românesc, a beneficiat încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea de o atenție deosebită din partea specialiștilor¹. Cercetări de teren, simple sondaje sau frecvente intervenții de salvare, au permis stabilirea unor repere importante referitoare la sistemul de fortificații, dezvoltarea edilitară sau dispunerea necropolelor din epoca greacă până în perioada romano-bizantină².

Ultimele mărturii semnificative datează din secolul VII: săpături arheologice recente au demonstrat că zidul de incintă era încă în funcțiune în primele decenii ale veacului³, iar descoperirile numismatice - o serie concludentă de *folles* eșalonată până în vremea lui Constantin IV Pogonatul (668-685)⁴ - ne confirmă că așezarea a continuat să existe până spre sfârșitul acestui secol. Încetarea locuirii trebuie să fi avut loc în perioada 679-680⁵, când atacurile bulgarilor conduși de Asparuch au provocat distrugerea unui centru de pe litoral, cel de la Tomis⁶. Demn de subliniat este faptul că cele două așezări par să fie printre puținele care au rezistat impactului produs de atacurile populațiilor migratoare de la începutul secolului al VII-lea când întreg terito-

1. Primul sondaj pare să dateze din anul 1883, fiind executat de către B. Butculescu (I. Barnea, *Materiale*, 6, 1959, p. 905) iar în anul 1901, Pamfil Polonic va înregistra un tronson, încă vizibil, al zidului de incintă (C. Preda, *Callatis*, București 1963, p. 22)

2. V. Pârvan, A. A. R. M. S. I., 39, 1920, p. 51-90; Th. Sauciuc-Săveanu, *Dacia* 1, 1924, p. 108-165, 2, 1925, p. 104-137; 3-4, 1927-1932, p. 411-482; 5-6, 1935-1936, p. 247-319; 7-8, 1937-1940, p. 223-281; 9-10, 1941-1944, p. 243-347; II, N.S. 1958, p. 207-226; C. Ionomu, *Pontica* 1, 1968, p. 235-268; Th. Sauciuc-Săveanu și A. Rădulescu, *Ibidem*, p. 307-318; E. Condurachi, *Pontica* 4, 1971, p. 173-190; Livia Buzoianu, N. Cheluță Georgescu, *Pontica* 14, 1983, p. 149-188; O. Bounegru, Elena Bărlădeanu, *Pontica* 23, 1990, p. 335-344; Al. Avram, SCIVA, 45, 1994, 4, p. 303-326; R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei. Volumul 2. Romani la Dunărea de Jos*, București 1968; C. Preda, *Callatis, Necropola romano-bizantină*, București 1980; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, București 1991.

3. Al. Barnea, SCIVA 45, 1994, 4, p. 380-381: "Descoperirea unui pavaj peste două monede de la împăratul Phocas, indică dănuirea acestui cartier și a zidului de incintă până în primele decenii ale veacului al VII-lea".

4. Oct. Iliescu, în *Cultura bizantină în România*, București 1980, p. 183; R. Ocheseanu, *Pontica* 14, 1981, p. 309-312; Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheseanu, A. Popescu, BSNR 1992-1993, sub tipar.

5. Componenta lotului de monede infirmă opinia referitoare la încetarea așezării în perioada 628-631, formulată de Hr. Dimitrov, *Istoricul Pregled*, 48, 1992, p. 115.

6. Gh. Mănuclu-Adameșteanu, *Pontica* 24, 1991, p. 299-300.

riul dintre Dunăre și Marea Neagră a avut de suferit: în anii 614-615 își încetează existența ultimele bastioane bizantine de pe limesul dunărean - Noviodunum-Isaccea⁷, Aegyssus-Tulcea⁸, Nufăru⁹, Halmyris-Murighiol¹⁰ sau din zona litorală-Enisala¹¹ și Argamum-Capul Dolojman¹². O situație de excepție întâlnim la Histria: situațiile stratigrafice par să indice o continuare a așezării, într-o formă modestă, până spre jumătatea secolului al VII-lea¹³, ipoteză ce își asteaptă confirmarea și în planul descoperirilor numismatice¹⁴.

După secolul al VII-lea, cunoștințele noastre despre așezarea de la Mangalia se limitează la informații sporadice provenind din descoperiri izolate - vase-borcan, amfore, ceramică smălțuită¹⁵ sau câteva monede ce se încadrează în secolele IX-XIII¹⁶.

Până la obținerea unor informații pe care să ni le ofere investigația arheologică ni se pare oportună completarea cunoștințelor prin prezentarea unor monede - cu excepția unui *milliaresion*, numai piese mărunte din cupru - descoperite pe teritoriul actual al orașului Mangalia. În marea lor majoritate provin din colecția farmacistului Paul Bălcănescu donată muzeului din Brăila¹⁷ sau dintr-o colecție particulară din

7. O situație cu totul surprinzătoare reiese în urma unei treceri în revistă a descoperirilor numismatice din secolul VII: opt piese de la Phocas (Al. Popaea, Peuce 4, 1973-1975, p. 179, nr. 29-30 și Gh. Poenaru-Bordea, E. Nicolae, A. Popescu, SCN 11, sub tipar) și numai trei de la Heraclius (două inedite, descoperite de subsemnatul și identificate de Viorel Petac de la Cabinetul numismatic al Academiei Române, și una doar menționată cf. E. Oberländer-Târnoveanu, Gh. Mănuclu-Adameșteanu, C. N. București 4, 1982, p. 119, nota 12). În aceste condiții, cel puțin în acest stadiu al cunoștințelor noastre, nu se poate vorbi de o continuitate de locuire în a doua jumătate a secolului al VII-lea (P. Diaconu, Istros 7, Brăila 1994, p. 361, nota 8): moneda de la Constantin IV Pogonatul nu s-a descoperit la Isaccea, ci în imediata sa vecinătate, la Niculițel (E. Oberländer-Târnoveanu, E. Marius Constantinescu, Mousaios 4, 1994, 1, p. 320, 331-332).

8. E. Oberländer-Târnoveanu, SCN 7, 1980, p. 163, catalog nr. 1. Pentru acest autor, descoperirea în zona orașului Tulcea a unui *solidus* emis de Constans II, Heraclius Tiberius și Constantin IV, din anii 659-668 (B. Mitrea, Dacia, N. S. 7, 1963, p. 599, catalog nr. 60), constituie "ultima dovadă a continuității vieții urbane în această parte a Dobrogei până spre sfârșitul secolului al VII-lea (*ibidem*, p. 164). Prezența unei singure piese, și aceea din aur, nu se poate constitui într-o dovadă pertinentă care să pledeze pentru continuarea și existența unor forme de viață urbane (pentru descoperirile arheologice și numismatice de la Tulcea, vezi Gh. Manucu-Adameșteanu, Peuce 11, 1995, p. 363-371).

9. La o descoperire întâmplătoare mai veche (B. Mitrea, Dacia N. S. 10, 1966, p. 412, nr. 56) mai putem adăuga și o monedă inedită - o emisiune din anii 613-614 - descoperită de autor în campania arheologică din anul 1993 (Mihaela Iacob, Gh. Mănuclu-Adameșteanu, A. Popescu, Pontica 27, 1994).

10. M. Zahariade, Al. Suceveanu, A. Opait, Cristina Opait, Fl. Topoleanu, Dacia, N. S. 31, 1987, p. 97-106.

11. Gh. Mănuclu-Adameșteanu, E. Oberländer-Târnoveanu, Peuce 9, 1984, p. 350.

12. Maria Coja, BMI 41, 1972, 3, p. 40 și două piese inedite descoperite de către Mihaela Mănuclu-Adameșteanu și Fl. Topoleanu cărora le multumesc pentru informațiile primite.

13. Al. Suceveanu, C. Scorpan, Pontica 6, 1971, p. 157-162; A. Petre, Dacia N. S. 7, 1963; Al. Suceveanu, *Histria VI, Les Thermes romains*, Bucharest 1982, p. 92; Al. Barnea, Dacia N. S. 34, 1990, p. 289.

14. Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheseanu, SCIVA 31, 1980, 3, p. 391-393 și tabelul 1. Aici putem aminti și o monedă de aur de la Constantin IV (668-685), descoperită întâmplător lângă satul Istria (H. Nubar, SCIV 17, 1966, 3, p. 605, nr. 1).

15. I. Barnea, *loc. cit.*, p. 905-907; I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei, 3. Bizantini, romani și bulgari la Dunărea de Jos*, București, 1971, p. 273.

16. Oct. Iliescu, SCN 2, 1958, p. 454-455: câte un *follis* de la Nichifor II (963-969), Mihail IV (1034-1041), Constantin IX (1042-1055), Constantin X (1059-1067) și câte o monedă de argint de la împăratul Roman IV (1067-1071) și hanul Toctai (1291-1311); R. Ocheseanu, Pontica 14, 1981, p. 312: un *follis* de la Leon VI (886-912).

17. Multumesc și pe această cale colegilor Ionel Căndea și Valeriu Sirbu care mi-au facilitat accesul la monedele din colecția muzeului și mi-au permis publicarea acestora: în lucrarea de față am inclus numai emisiunile din secolele X-XI (969-1118), pentru celelalte vezi Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheseanu, A. Popescu, BSNR 1992-1994, sub tipar.

București¹⁸. La acestea mai putem adăuga câțiva *folles* descoperiți în cursul cercetărilor arheologice întreprinse în perioada interbelică de Theofil Sauciuc-Săveanu și de către Constantin Preda în ultimele decenii¹⁹. Din păcate toate cele 53 de piese care stau la baza acestei lucrări nu provin din contexte arheologice contemporane, ci reprezintă descoperiri izolate cu caracter accidental²⁰.

Din punct de vedere cronologic, după ultima monedă de la Constantin IV Pogonatul (668-685) urmează un mare hiatus în secolul al VIII-lea, întrerupt în prima jumătate a secolului IX de doi *folles* emiși de Nichifor I (802-811)²¹ și Theofil (829-840)²². În timpul ultimului împărat se manifestă unele tentative de reformă monetară: moneda de cupru va fi bătută în cantități sporite față de cele precedente, fapt ce marchează debutul unei perioade prelungite de creștere a nominalului mărunț aflat în circulație în Balcani²³. Descoperirile monetare din Dobrogea, mai variate și mai numeroase, sunt urmarea unei prezențe bizantine tot mai active în Marea Neagră dar și a schimbărilor în plan economic. Pentru prima dată după momentul 681 putem semnaliza câteva monede de aur²⁴ iar pe ansamblul descoperirilor din secolul IX, până la domnia lui Leon VI (886-912), ele reprezintă aproape o treime (30,77%).

Lipsa altor informații nu ne permite să apreciem dacă cele două monede fac dovada reluării locuirii la Mangalia sau, mult mai probabil, reprezintă descoperiri cu caracter întâmplător.

Situația se prezintă complet schimbată în prima jumătate a secolului al X-lea: trei monede de la împăratul Leon VI (886-912)²⁵ și trei de la Constantin VII și Zoe (913-919)²⁶ par să ne sugereze că pe locul anticului Callatis s-a înfiripat o nouă formă de locuire; alți patru *folles*-doi de la Constantin VII și Roman II (945-959)²⁷ și doi de la Nichifor II (963-969)²⁸ ne confirmă drumul ascendent parcurs de această așezare litorală.

Descoperirile de la Mangalia nu sunt singulare ci se înscriu într-un context mai larg în care includem și așezarea de la Constanța: ele reflectă interesul sporit manifestat de Bizanț față de provincia dintre Dunăre și Mare prin înființarea unor *scale* sau puncte de control și aprovizionare pe litoral²⁹.

18. Piesele din colecția Șt. D. Tănăsescu au fost identificate de către Gh. Poenaru-Bordea care mi-a oferit cu multă amabilitate informațiile respective.

19. Din discuțiile purtate cu C. Preda a reieșit că nu a fost descoperit deocamdată nici un complex arheologic care să se încadreze în intervalul secolelor VIII-XIV, situație ce mi-a fost confirmată și de alți colegi ce au participat la lucrările arheologice din această stațiune: Al. Avram de la Institutul de Arheologie "V. Pârvan" din București și N. Chelută-Georgescu de la Muzeul de Arheologie din Mangalia.

20. Țin să mulțumesc și pe această cale colegilor Gh. Poenaru-Bordea și Eugen Nicolae de la Cabinetul Numismatic al Institutului de Arheologie din București, care mi-au oferit informații utile despre unele descoperiri monetare inedite de pe raza orașului Mangalia.

21. Gh. Poenaru-Bordea, I. Donoiu, BSNR, 75-76, 1981-1982, p. 245, nota 62.

22. Piesa se află în colecția muzeului din Brăila (Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheșeanu, A. Popescu, *loc. cit.*).

23. D. M. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe 820-1396*, London, 1979, p. 30.

24. Gh. Mănușcu-Adameșteanu, *Etudes byzantines et post-byzantines*, 3 - (sub tipar).

25. R. Ocheșeanu, *loc. cit.*; Ivan Jordanov, în *Dobroudza. Etudes ethno-culturelles*, Sofia, 1987, p. 186, 188 și tabelul 1, centralizează trei *folles* dar indică bibliografie numai pentru unul singur. Pentru alte două piese inedite din colecția Șt. D. Tănăsescu, cf. Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheșeanu și A. Popescu, *loc. cit.*

26. *Ibidem*: două exemplare inedite din colecția muzeului din Brăila și unul din colecția Șt. D. Tănăsescu.

27. *Ibidem*: un *folles* inedit în colecția muzeului din Brăila; informații despre altă piesă inedită ne-au fost oferite de către Gabriel Custurea de la Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța.

28. Oct. Iliescu, *op. cit.*, p. 454, nr. 14; Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheșeanu, A. Popescu, *loc. cit.*

29. Gh. Mănușcu-Adameșteanu, *op. cit.*, p. 307-309.

Existența unei baze navale la gurile Dunării - la Lycostomo - încă din secolul IX³⁰, a creat premisele necesare și pentru refacerea unor fortificații de pe limesul dunărean - Hârșova³¹, Capidava³² sau Isaccea³³.

Prezența bizantină limitată la câteva centre pe limesul dunărean și maritim va constitui doar un preludiu pentru epoca lui Ioan Tzimiskes și Vasile II când întreaga provincie va reveni sub controlul efectiv al Bizanțului; momentul va fi resimțit pe mai multe planuri, inclusiv în cel economic: nominalul aflat în circulație va înregistra creșteri sensibile alături de moneda de bronz putând semnala și piese din aur și argint.

La Mangalia nu s-au descoperit, încă, *folles* anonimi din clasa A1³⁴ - emiși în timpul domniei lui Ioan Tzimiskes - dar aceasta nu înseamnă că nu s-au găsit în niciuna din așezările din Dobrogea după cum se afirma într-o lucrare a unui numismat bulgar³⁵. Este adevărat că numărul lor nu este prea mare - 19 ex. - dar ele s-au găsit în multe din așezările fortificate de pe litoral - Constanța³⁶ - sau de pe limesul dunărean - Păcuiul lui Soare³⁷, Hârșova³⁸, Capidava³⁹, Isaccea⁴⁰, Nufârul⁴¹ sau în alte puncte din Dobrogea⁴². Deocamdată lipsesc emisiunile din aur ale acestui împărat, dar tabloul circulației monetare din această vreme este completat de câteva *milliariesia* descoperite la Constanța⁴³, Valul lui Traian⁴⁴, Dervent⁴⁵ sau cu loc de descoperire neprecizat⁴⁶.

Trecând în revistă *folles* din clasa A, constatăm absența celor din clasa A2, dar

30. Helene Aheweller, *Byzance et la Mer*, Paris 1966, p. 57; P. Diaconu, *Pontica* 14, 1981, p. 218.

31. Pentru secolul al VII-lea, amintim o monedă deosebit de importantă de la Heraclius, din anii 629-630, ce ar putea sugera o existență a așezării și după atacurile din 614-615. Revenind la secolul al X-lea, putem consemna o piesă de la Leon VI și una de la Roman I (G. Custurea, *Pontica* 19, 1986, p. 277). Monedele par să prefigureze existența cetății într-o etapă mai timpurie decât cea surprinsă până acum în cadrul cercetărilor arheologice (Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Pontica* 25, 1992, p. 352-353).

32. O situație paradoxală întâlnim la Capidava: cercetările arheologice interpretate pe parcursul mai multor decenii au scos la iveală numeroase complexe-bordeie, cuptoare, gropi - care aparțin unei așezări ale cărei începuturi sunt plasate în secolul IX (R. Florescu, Zaharia Covacef, *Pontica* 21-22, 1988-1989, p. 242-244), dar, deocamdată, din cei peste 100 *folles* descoperiți aici, nici unul nu este anterior clasei A1, ce a fost atribuită împăratului Ioan Tzimiskas; și aceasta în condițiile în care, atât în amonte cât și în aval de Capidava, sunt cunoscute emisiuni monetare din secolele IX-X.

33. Vezi nota 24.

34. Din cele 13 piese din clasa A nu am reușit să verific cinci monede: una descoperită de Th. Sauciuc-Săveanu în anul 1931, una găsită de C. Preda, care se află în custodie la Cabinetul Numismatic al Muzeului Național de Istorie și trei care se păstrează în colecția Șt. D. Tănăsescu.

35. I. Iordanov, *op. cit.*, p. 191.

36. I. Dimian, *SCN* 3, 1960, p. 199, pl. I/1 și II/1, 2.

37. G. Custurea, T. Papisima, *Pontica* 25, 1992, p. 365, catalog nr. 14-15 și un exemplar inedit descoperit în anul 1992: piesa face parte dintr-un lot mai mare ce ne-a fost cedat spre publicare de autorii săpăturilor de aici - Petre Diaconu și Oana Damian - cărora le mulțumesc și pe această cale.

38. În colecțiile Muzeului Național de Istorie din București se află un *folles* descoperit în cursul cercetărilor arheologice - informație E. Oberländer-Târnoveanu.

39. Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Pontica*, Capidava, 1, 1958, p. 239, catalog nr. 4: identificarea ne aparține deoarece în perioada publicării ei nu a fost posibilă o astfel de diferențiere.

40. Exemplarele din clasa A1 sunt inedite.

41. Piesa inedită descoperită în cursul săpăturilor arheologice.

42. În colecțiile Muzeului de Istorie Națională și Arheologie din Constanța se află cinci *folles* din clasa A1 - cf. Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheșeanu, Al. Popea, *Monede bizantine din colecția Muzeului din Constanța*, (mss) - catalog nr. 1076 - 1080.

43. B. Mitrea, *Dacia*, N. S. 19, 1975, p. 316 catalog nr. 96 - din zona orașului; Gh. Poenaru-Bordea, A. Smaranda, *BSNR*, 70-74, 1976-1980, p. 645-646, catalog nr. 2.

44. *Ibidem*.

45. Oct. Iliescu, în *Cultura bizantină în România*, București 1971, p. 185, catalog nr. 410-411.

46. T. Papisima, *Pontica*, 24, 1991, p. 395-397, catalog nr. 3.

între cele cinci exemplare neidentificate, sigur trebuie să se afle și astfel de descoperiri: afirmația noastră se bazează pe analogiile cu așezarea de la Constanța⁴⁷, dar și pe realitățile înregistrate pe întreg teritoriul dobrogean⁴⁸.

Prezența masivă a exemplarelor din clasa A3 - opt piese identificate din totalul de 13 folles din clasa A - este firească și ne dovedește un aflus al monedei bizantine din cupru la începutul secolului al XI-lea⁴⁹. Procesul va continua și datele statistice ne indică drumul ascendent parcurs de nominalul mărunț: raportul de monede/ ani de domnie crește de la 0,25 (în timpul domniei lui Ioan Tzimiskes - Vasile II - Constantin VIII) la 1,00 în timpul lui Roman III (1028-1034)⁵⁰ și va sări la 2,28 în vremea lui Mihail IV (1034-1041)⁵¹. Cei 16 folles anonimi clasa C de la Mihail IV reprezintă 30,19% din totalul pieselor găsite la Mangalia în intervalul 969-1081 și constituie un punct culminant pentru tot secolul XI. Realitățile de la Mangalia își găsesc corespondența atât în centrele din nordul provinciei - Dinogetia, Isaceea, Nufăru - dar și în sud, la Păcuilui Soare. Singura nesincronizare apare, în mod neașteptat, la Constanța: momentul maxim este atins mai devreme, sub Roman III (1028-1034) când indicele moneda/ani de domnie ajunge la 2,33, ca să coboare vertiginos la numai 0,85 sub succesorul său, Mihail IV (1034-1041). Scăderea numărului de monede s-ar putea pune pe seama unui atac petrecut în timpul împăratului Mihail IV, eveniment ce pare că și-a pus amprenta și asupra dezvoltării sale ulterioare⁵².

Revenind la Mangalia, constatăm o circulație aproape neîntreruptă a monedei bizantine până în vremea lui Nichifor III (1078-1081)⁵³. Deși numărul de piese este mic, el permite sublinierea unor particularități ce par să caracterizeze nominalul mărunț de cupru.

47. Gh. Mănușcu-Adameșteanu, *Pontica* 24, 1991, p. 322-323 și tabel 5.

48. Idem, *Peuce*, 10, 1992, p. 498-502.

49. Noi am preluat cronologia propusă de D. M. Metcalf, *op. cit.*, p. 55-59: clasa A1 - până în anul 989; clasa A2 - între anul 989 și 1019/1020; clasa A3 - după 1019/1020. Ultima încercare de cronologie pentru folles din clasa A îi aparține lui V. Ivanisevic, *Recueil de travaux de l'institut d'études byzantines*, 27-28, 1989, p. 19-41, care diferențiază în cadrul clasei A2 patru emisiuni: prima, până la 1001/1002; a doua, până la 1010/1015; a treia, până la 1020/1025; a patra, între 1020/1025 și 1028.

50. De la împăratul Roman III se cunosc următoarele piese: una din anul 1931, din săpăturile efectuate de către Teofil Sauciuc-Săveanu (I. Barnea, *op. cit.*, p. 908), una găsită în anul 1945 (IAB - inv. 195/45), una în anul 1960 (IAB - inv. 936/3) și una în colecția Șt. D. Tănăsescu (Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheșeanu, A. Popescu, *loc. cit.*); I. Iordanov, *Numizmatika*, 2, 1980, catalog nr. 11, menționează o piesă ce se păstrează în colecțiile Muzeului din Constanța (inv. 7154), dar în realitate la acest număr se află o emisiune de la Focșa descoperită la Peceneaga.

51. Din timpul împăratului Mihail IV nu s-a publicat decât o singură piesă (I. Barnea, *loc. cit.*; Oct. Iliescu, *SCN* 2, 1958, p. 454, catalog 15a - atribuită greșit, pe baza catalogului lui Wroth, împărătesei Teodora); I. Iordanov, *loc. cit.*, catalog 12, (inv. 7168) publică o piesă din clasa C, dar aceasta s-a descoperit la Peceneaga. Pentru exemplarele inedite: unul din colecțiile Muzeului din Constanța (inv. 13760) și două în colecția Șt. D. Tănăsescu, vezi Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheșeanu, A. Popescu, *loc. cit.*

52. Gh. Mănușcu-Adameșteanu, *Pontica*, 23, 1991, p. 323.

53. Domnia împăratului Constantin IX este reprezentată de șase piese: una descoperită în anul 1890, alta în colecția Marius Florescu din București (I. Barnea, *loc. cit.*; Oct. Iliescu, *op. cit.*, catalog 15b), una la muzeul din Constanța (inv. 55697) - informație Gabriel Custurea) și ultima în colecția Șt. D. Tănăsescu (Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheșeanu, A. Popescu *loc. cit.*); Constantin X este cunoscut prin următoarele piese: emisiuni anonime: I. Iordanov semnalează greșit un *folles* clasa F (*Dobroudza. 491-1092 - selon les donnes de la numismatique ...*, Sofia 1987, p. 204); emisiuni semnate: o monedă tip 1 descoperită în anul 1890 (IAB - inv. 1247); Roman IV - o piesă semnată (I. Dimian, *SCN*, 1, 1957, p. 201-202) și una anonimă, clasa G., în colecția Șt. D. Tănăsescu și alta, în aceeași colecție, de la împăratul Nichifor III, clasa I (Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheșeanu, A. Popescu *loc. cit.*).

Cercetările numismatice au pus în evidență, numai pentru teritoriul dintre Dunăre și Mare, existența unor *folles* anonimi și semnați obținuți prin turnare și nu prin stantare. Apariția lor cu predilecție în așezările din nordul provinciei și o anumită concentrare a descoperirilor a permis localizarea la Isaccea a unui atelier monetar bizantin: el își începe activitatea în timpul lui Constantin IX și va funcționa până în timpul lui Nichifor III⁵⁴. Absența monedelor turnate la Mangalia este ilustrată în acest sens și ne confirmă că *folles* turnați circulau cu predilecție în vecinătatea atelierului.

Un alt aspect ce trebuie subliniat îl constituie raportul dintre *folles* anonimi și cei semnați. După cum se cunoaște, împăratul Constantin X (1059-1067) reia obiceiul semnării monedelor de cupru: mai mult, în timpul acestuia sunt puse în circulație două emisiuni anonime - clasa E și clasa F - și două semnate - una în care apare împreună cu împărăteasa Evdochia (tip 1) și una în care apare singur (tip 2). Existența a patru emisiuni răspândite inegal în provinciile imperiului a generat numeroase semne de întrebare în legătură cu atelierele în care au fost obținute sau despre o anumită preferință a locuitorilor pentru cele semnate⁵⁵. În Dobrogea, constatăm discrepanțe între zona nordică și cea sudică: în nord s-au găsit 95 *folles* clasa E (1,96%), 42 din clasa F (0,85%), 285 din tipul 1 (5,90%) și 153 din tipul 2 (3,49%) dintr-un total de 4830 piese ce acoperă intervalul 969-1092; în sud înregistrăm 19 exemplare din clasa E (0,97%), 9 din clasa F (0,46%), 171 din tipul 1 (8,77%), și 54 din tipul 2 (2,77%) dintr-un total de 1950 de *folles*. Reiese că în sud piesele anonime circulă mult mai puțin, numărul de monede fiind compensat de o prezentă masivă a *folles* semnați de tipul 1.

Descoperirile de la Mangalia se înscriu foarte bine în aceste coordonate: lipsesc *folles* anonimi clasele E și F⁵⁶, dar apar patru piese semnate de tip 1 și două de tip 2.

O ultimă remarcă se cere făcută în legătură cu moneda de argint de la Roman IV⁵⁷, singura descoperire de acest fel de la Mangalia. Lucrul acesta nu trebuie să ne surprindă deoarece piesele de argint constituie apariții foarte rare în circulația monetară din Dobrogea. După un debut promițător - mai multe *milliariesia* de la Ioan Tzimiskes și Vasile II⁵⁸ - în cursul secolului al XI-lea, moneda de argint devine o apariție izolată, atât în ceea ce privește numărul descoperirilor, cât și repartitia sa în teritoriu dintre Dunăre și Mare⁵⁹. Pentru secolul al XI-lea putem aminti un tezaur mixt descoperit în cursul săpăturilor arheologice de la Dinogetia în anul 1954: el este format din șapte monede de aur de la împărații Vasile II - Constantin VIII și trei de argint - una de la Teodora și două de la Isaac I Comnenul⁶⁰. Dintre descoperirile izolate putem aminti un *milliariesion* de la Constantin IX găsit la Ostrov, județul Tulcea⁶¹, unul de la Constantin X descoperit în peninsula Sinoe⁶² și altul de la Mihail VII provenind din așezarea de la

54. Gh. Mănuclu-Adameșteanu, SCN, 11 - (sub tipar).

55. D. M. Metcalf, *Coinage in the Balkans, 820-1355*, Thessaloniki, 1965, p. 53-55; Morrisson C., *op. cit.*, p. 623; Grierson Ph., *Byzantine Coins*, 1982, p. 204-210.

56. Vezi nota 53.

57. I. Iordanov, *loc. cit.*, amintește două *milliariesia*: greșeala se datorează faptului că a luat în calcul și piesa publicată de Radu Ocheșeanu, *Pontica* 24, 1981, p. 312, care de fapt este o republicare a piesei menționată de Oct. Iliescu.

58. D. Vâlceanu, *SCIV*, 18, 1967, 4, p. 606, nota 28; Gh. Mănuclu-Adameșteanu, *Pontica* 25, 1992, p. 406, catalog nr. 67.

59. D. M. Metcalf, *Coinage in South Eastern Europe 820-1396*, London, 1979, p. 54-55.

60. E. Comșa, Gh. Bichir, *SCN*, 3, 1960, p. 223-227.

61. E. Oberländer-Târnoveanu, *Peuce*, 8, 1980, p. 510, catalog nr. 155.

62. Informație Gabriel Custurea.

Păciul lui Soare⁶³. După cum se observă din această scurtă trecere în revistă a exemplarelor de *milliaresia* găsite în Dobrogea, emisiunea lui Roman IV rămâne o prezență singulară. Aceasta este o situație normală deoarece *milliaresia* sunt foarte rare spre sfârșitul secolului, iar greutatea lor scade până aproape de 2 grame⁶⁴; facem această ultimă precizare pentru a arăta incompatibilitatea cu cele 4,45 grame ale piesei de la Mangalia⁶⁵. Situația apare cu atât mai frapantă dacă amintim că în timpul domniei lui Roman IV nu s-au pus în circulație *milliaresia*⁶⁶ ci numai subdiviziuni. Luând în considerare diametrul piesei, se poate aprecia că descoperirea de la Mangalia reprezintă 2/3 *milliaresion*. Monedele de argint ale lui Roman IV au cunoscut două emisiuni: prima și cea mai răspândită are pe avers bustul Fecioarei; piesa de la Mangalia pe care este reprezentat bustul lui Hristos face parte dintr-o serie mai rar întâlnită⁶⁷.

Seria descoperirilor monetare de la Mangalia se încheie cu doi *folles* anonimi clasa I, emisiuni ale împăratului Nichifor III (1078-1081). Deși puține, monedele bizantine din a doua jumătate a secolului XI, ne indică o continuitate de locuire până în vremea lui Nichifor III. Monedele de la Mangalia își găsesc corespondența apropiată în asezarea de la Constanța, unde ultimele descoperiri sunt reprezentate tot de emisiuni monetare ale împăratului Nichifor III⁶⁸.

Referindu-se la evenimentele din Dobrogea, cronicarul bizantin Mihail Attaliates consemnează că "... sciiții de la Dunăre ... au trimis la dânsul (la Constantinopol) soli pentru a-l încredința de supunere din partea lor"⁶⁹. Această afirmație ne sugerează o încercare de restabilire a relațiilor dintre populația locală revoltată și imperiul bizantin, rămasă însă fără sorti de izbândă, după cum pare să ne dovedească cezura ivită în circulația monetară⁷⁰. Paristrionul va rămâne la discreția populației locale revoltate ca și a atacurilor populațiilor învecinate - pecenegi, cumani - situație ce va fi rezolvată doar în urma acțiunilor energice întreprinse de împăratul Alexios I, incununate de zdrobirea pecenegilor la Lebunion, în anul 1091.

În final, pe baza noilor descoperiri monetare aduse în discuție, credem că putem trasa câteva coordonate în legătură cu evoluția așezării ce s-a înfiripat pe locul anticului Callatis.

Primele monede sunt din prima jumătate a secolului IX, dar raportul lor nu este suficient de concludent pentru a proba existența unor forme de locuire. Abia peste un secol credem că se poate vorbi de existența unei forme de viață organizate care va cunoaște o dezvoltare maximă în prima jumătate a secolului XI. Sfârșitul, după cum ne

63. Bucur Mitrea, *Păciul lui Soare, 1. Cetatea bizantină*, București, 1972, p. 209, catalog nr. 560.

64. Morrisson C. *op. cit.*, p. 621.

65. Greutatea monedei nu poate să fie de 4,45 grame, cum apare la Octavian Iliescu și preluată de Radu Ocheseanu - probabil este o greșeală de tipar, în realitate greutatea fiind de 1,45 grame; pentru o comparație cu alte piese, vezi C. Morrisson, *op. cit.*, p. 651 (1,25 gr.) sau Ph. Grierson, *Leo III to Nicephorus III, 717-1081. Volume three. Part 2. Basil I to Nicephorus III (867-1081)*. *Dumbarton Oaks*, 1973, p. 794 (1,44 și 1,43 gr.)

66. Ph. Grierson, *Byzantine Coins*, 1982, p. 202.

67. Pe lângă cele trei exemplare ilustrate de Cecille Morrison și Philip Grierson, mai putem adăuga: Sabatier, *Description générale des monnaies byzantines*, Leipzig, 1930, 2, p. 171, nr. 4; I. I. Tolstoi, *Byzantine Coins*, Barnaul, 1991, p. 86, catalog nr. 9 (1,44 gr.).

68. Gh. Mănușu-Adameșteanu, *Pontica* 24, 1991, p. 323: aici apreciem că locuirea de la Constanța s-ar fi putut încheia mai devreme dar similitudinile dintre cele două așezări litorale ne determină să ne revizuiim ipoteza.

69. I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din Istoria Dobrogei, 3. Bizantini, romani și bulgari la Dunărea de Jos*, București 1971, p. 137.

70. Gh. Mănușu-Adameșteanu, *Peuce*, 10, 1992, p. 510-511.

sugerează *folles* anonimi de la Nichifor III, a avut loc într-o perioadă de adânci tulburări în toată Dobrogea, și trebuie să fi avut un caracter violent⁷¹.

Descoperirile ulterioare - un singur *tetarțeron* de la împăratul Alexios I pentru tot secolul XII - ne demonstrează că așezarea medievală, cunoscută ca un important port în evul mediu, se va dezvolta începând, probabil, din secolele XIII - XIV.

CATALOG

Zona Mangalia, Colecția Paul Bălcănescu.

VASILE II - CONSTANTIN VIII (976-1028).

Clasa A.

Varianta 24a, 39-40?

1. AE !, 5,51 g, 25 mm. Muzeul Brăila - inv. 150.

Varianta 39.

Morrisson, p. 587, 596, 598, clasa A2, anii 976-1025.

D.O.W., p. 645, 665-666, clasa A2, anii 976(?) - 1030/5.

Metcalf, p. 56-58, clasa A3, post anii 1019/20.

Ivanisevic, p. 36-39, clasa A2, emis 3, anii 1010/15-1020/25.

2. AE !, 9,60 g, 28x30 mm, inv. 155.

Varianta 40 a-b?

D.O.W., p. 645, 667, clasa A2, anii 976(?) - 1030/5.

Ivanisevic, p. 36-39, clasa A2, emis. 3, anii 1010/15-1020/25.

3. AE !, 10,26 g, 25 mm. Surfrapată, inv. 152.

Varianta 39-40?

4-7. AE !, 8,33 g, 25x28 mm, inv. 153; AE !, 8,26 g, 27x26 mm, inv. 151; AE !,

6,55 g, 24x26 mm, inv. 149; AE !, 6,00 g, 23x26 mm, inv. 148.

ROMAN III (1028-1034).

Clasa B.

Morrisson, p. 586, 599, anii 1028-1034.

D.O.W., p. 676, anii c. 1030/5-1042 (?).

8-9. AE !, 8,41 g, 28 mm, inv. 156; AE !, 8,36 g, 28x29 mm, inv. 181.

MIHAIL IV (1034-1041).

Clasa C.

Morrisson, p. 586, 600, anii 1034-1041.

D.O.W., p. 681, anii 1042 (?) - c. 1050.

10-21. AE !, 10,40 g, 27x30 mm, inv. 183; AE !, 10,25 g, 29x32 mm, inv. 157; AE !,

10,25 g, 29x30 mm, inv. 161; AE !, 10,05 g, 28x30 mm, inv. 182; AE !, 9,20 g,

71. Pentru realitățile istorice din această vreme vezi I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *op. cit.*, p. 136-152.

25x31 mm, inv. 186; AE !, 7,70 g, 28x29 mm. Surfrapata pe clasa B - rv. pe rv., inv. 158; AE !,

7,05 g, 24x30 mm, inv. 141; AE !, 7, 01 g, 25 mm. Surfrapata pe clasa B - rv. pe rv., inv. 184; AE !, 6,20 g, 29x26 mm. Surfrapata pe clasa A- av. pe rv., inv. 162; AE !, 6,00 g, 27x30mm. Surfrapata pe clasa B - rv. pe rv., inv. 163; AE !, 5,20 g, 26 mm., inv. 160; AE !, 4,00 g, 25x26 mm, inv. 159.

CONSTANTIN IX (1042-1055).

Clasa D.

Morrisson, p. 586, 601, anii 1042-1055.

D.O.W. , p. 685-687, anii c. 1050- c. 1060.

22-23 AE !, 8,00 g, 28x30 mm, inv. 164; AE !, 7,48 g, 27x28 mm. Surfrapata pe clasa C - rv. pe rv., inv. 165.

CONSTANTIN X (1059-1067).

Tipul 1.

Morrisson, p. 645, Tip 1, anii 1059-1067.

D.O.W. p. 688, 744, Clasa 1, anii 1059-1067.

24-26. AE !, 5,40 g, 27x30 mm. Surfrapata pe clasa D - av. pe av., inv. 167; AE !, 5,24 g, 25x27 mm., inv. 166; AE !, 4,78 g, 25 mm., inv. 168.

Tipul 2.

Morrisson, p. 647, Tip 2, anii 1059-1067.

D.O.W., p. 777-778, Clasa 2, anii 1059-1067.

27-28. AE !, 6,33 g, 27x28 mm. Surfrapata pe tip 1 - rv. pe rv., inv. 189; AE !, 6,30 g, 27x29 mm. Surfrapata pe tip 1 - rv. pe rv., inv. 168;

MIHAIL VII (1071-1078).

Clasa H.

Morrisson, p. 586, 603, anii 1071-1078.

D.O.W. p. 694-695, anii c. 1070 - c. 1075.

29-30. AE !, 7,25 g, 26 mm. , inv. 170; AE !, 5,80 g, 23x24 mm. Surfrapata ?, inv. 166.

NICHIFOR III (1078-1081).

Clasa I.

Morrisson, p. 586, 603-604, anii 1078-1081.

D.O.W., p. 696-699, anii c. 1075 - c. 1080.

31. AE !, 4,51 g, 24x25 mm, inv. 171.

ALEXIOS I (1081-1118).

Emisiuni post reforma (1092-1118).

Tetarteron.

Thessalonic. Emisiunea 1.

Hendy, p. 88, planșa 8/7-8, emisiunea 1.

Morrisson, p. 684, tip 1.

32. AE ! 3,43 g, 20 mm, inv. 169.

DOBROGEA. DESCOPERIRI MONETARE IZOLATE
DIN SECOLELE IX - X (802 - 969)

ÎMPĂRAȚI	ANI	MANGALIA			CONSTANȚA			DOBROGEA TOTAL		
		TOTAL (%) MONEDA/ ANI			TOTAL (%) MONEDA/ ANI			TOTAL (%) MONEDA/ ANI		
Nichifor I (802-811)	9	1	8.33	0.11	0	0.00	0.00	3	3.19	0.33
Leon V și Constantin (813-820)	7	0	0.00	0.00	0	0.00	0.00	1	1.06	0.14
Mihail II (820-829)	9	0	0.00	0.00	0	0.00	0.00	1	1.06	0.11
Teophil (829-840)	13	1	8.33	0.07	0	0.00	0.00	7	7.44	0.53
Mihail III (842-867)	25	0	0.00	0.00	1	0.10	0.04	1	1.06	0.04
Vasile I (867-886)	19	0	0.00	0.00	0	0.00	0.00	5	5.31	0.25
Leon VI (886-912)	26	3	25.00	0.11	1	0.10	0.03	27	28.72	1.03
Constantin VII și Zoe	6	3	25.00	0.50	1	0.10	0.16	5	5.31	0.83
Roman I și Christophor	8	0	0.00	0.00	1	0.10	0.12	14	14.89	1.75
Roman I (931-944)	13	0	0.00	0.00	0	0.10	0.00	3	3.19	0.23
Constantin VII - Roman II	14	2	16.66	0.14	5	0.50	0.35	20	21.27	1.42
Nichifor II (963-969)	6	2	16.66	0.33	1	0.10	0.16	7	7.44	1.16
TOTAL		12			10			94		

DOBROGEA. FOLLES DIN SECOLELE X - XI (969 - 1092)
DESCOPERIRI IZOLATE

ÎMPĂRAȚI	ANI	ISACCEA			NUFĂRU			DINOGETIA			PĂCUIUL LUI SOARE			CONSTANȚA			MANGALIA			TOTAL JUD. TULCEA			TOTAL JUD. CONSTANȚA			TOTAL DOBROGEA		
		TOTAL (%)	MONEDA/ ANI		TOTAL (%)	MONEDA/ ANI		TOTAL (%)	MONEDA/ ANI		TOTAL (%)	MONEDA/ ANI		TOTAL (%)	MONEDA/ ANI		TOTAL (%)	MONEDA/ ANI		TOTAL (%)	MONEDA/ ANI		TOTAL (%)	MONEDA/ ANI		TOTAL (%)	MONEDA/ ANI	
Tzimiskes (969-976)	7	6	0.27	0.85	1	0.08	0.14	0	0.00	0.00	3	0.21	0.42	4	5.33	0.57	0	0.00	0.00	7	0.16	1.00	12	0.76	1.71	20	0.33	2.85
Vasile II- Constantin VIII (976-1028)	52	441	20.43	8.48	163	13.02	4.09	211	27.98	4.05	85	5.99	1.63	31	41.33	0.59	13	24.53	0.25	925	20.85	17.78	217	13.78	4.17	1189	19.62	22.86
Roman III (1028-1034)	6	178	8.24	29.66	109	8.71	17.83	75	9.25	12.50	112	7.89	18.66	14	22.22	2.33	6	11.32	1.00	460	10.37	76.66	180	11.43	30.00	666	10.59	111.00
Mihail IV (1034-1041)	7	343	15.89	49.00	171	13.66	24.42	209	27.72	29.85	216	15.21	30.85	6	9.52	0.85	16	30.19	2.28	838	18.89	119.71	263	16.70	33.57	1124	18.54	160.57
Constantin IX (1042-1055)	13	302	13.99	23.23	248	19.81	19.07	95	12.60	7.30	367	23.85	28.23	6	9.52	0.46	6	11.32	0.46	739	16.66	56.84	400	25.40	30.76	1156	19.07	88.92
Constantin X (1059-1067)	8	257	11.91	32.12	190	15.18	23.75	70	9.28	8.75	211	14.86	26.37	5	6.67	0.62	6	11.32	0.75	571	12.86	71.37	231	14.67	28.87	819	13.51	102.37
Roman IV (1067-1071)	4	179	8.29	44.75	114	9.11	28.50	31	4.11	7.75	180	12.68	45.00	1	1.33	0.25	2	3.77	0.50	370	8.33	92.50	190	12.06	47.50	569	9.38	142.25
Mihail VII (1071-1078)	7	116	5.38	16.57	87	6.95	12.28	26	3.45	3.71	118	8.35	16.85	3	4.00	0.42	2	3.77	0.28	247	5.56	35.28	126	8.00	18.00	375	6.18	53.57
Nichifor III (1078-1081)	3	174	8.06	58.00	79	6.31	26.33	25	3.37	8.33	78	5.49	26.00	5	6.67	1.66	2	3.77	0.66	303	6.82	101.00	83	5.27	27.66	391	6.45	130.33
Alexios I (1081-1092)	11	162	7.51	14.72	92	7.35	8.45	6	0.80	0.54	50	3.52	4.54	0	3.17	0.00	0	0.00	0.00	287	6.46	26.09	54	3.43	4.90	345	5.69	31.36
TOTAL		2158			1254			748			1420			75			53			4747			1756			6654		

DOBROGEA. TEZAURE ȘI MONEDE IZOLATE
DIN SECOLELE IX - X (802 - 969)

ÎMPĂRAȚI	MANGALIA				CONSTANȚA				ISACCEA				DOBROGEA			TOTAL	(%)
	AU	AR	AE	TOTAL	AU	AR	AE	TOTAL	AU	AR	AE	TOTAL	AU	AR	AE		
Nichifor I (802-811)	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	1	3	1.86
Leon V și Constantin (813-820)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	3	1.86
Mihail II (820-829)9	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0.52
Teophil (829-840)	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	4	7	4.34
Mihail III (842-867)	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0.62
Vasile I (867-886)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	7	0	3	10	6.21
Leon VI (886-912)	0	0	3	3	0	0	1	1	0	0	1	1	1	0	22	27	16.77
Constantin VII și Zoe (913-919)	0	0	3	3	0	0	1	1	0	0	1	1	1	0	3	8	4.96
Roman I și Christophor (921-929)	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	2	2	2	0	15	20	12.42
Roman I (931-944)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	3	1.86
Constantin VII - Roman II (945-959)	0	0	2	2	4	0	1	5	0	0	2	2	50	0	6	65	40.37
Nichifor II (963-969)	0	0	2	2	0	1	0	1	0	0	1	1	6	0	3	13	8.07
TOTAL	0	0	12	12	5	1	4	10	0	0	8	8	68	0	64	161	

DES ASPECTS CONCERNANT LA CIRCULATION MONÉTAIRE À MANGALIA AUX Xe - XIe SIÈCLES (969-1081)

- Résumé -

Les témoignages les plus récents - archéologiques et numismatique - nous prouvent que l'habitat gréco-romain cessait d'exister en 679-680, lorsque les attaques des Bulgares semblent avoir provoqué aussi la destruction du centre voisin de Tomi.

Après un long hiatus, on peut signaler deux pièces de monnaie de la première moitié du IXe s. - émissions des empereurs Nicéphore I (802-811) et Théophile (829-840) - mais, faute d'autres informations, on ne saurait apprécier si celles-ci sont la preuve d'une reprise de l'habitat, ou, beaucoup plus probablement, ce sont des découvertes à caractère accidentel.

La situation se présente complètement différente au début du Xe s.: trois *folles* du temps de l'empereur Léon VI (886-912) et trois de Constantin VII et Zoé (913-919) nous suggèrent l'existence de certaines formes organisées d'habitat, lesquelles allaient toucher l'épanouissement maximum pendant la première moitié du XIe s.

Le déclin, à ce que les pièces de monnaie anonymes de Nicéphore III (1078-1081) nous suggèrent, a eu lieu à une époque marquée de troubles profonds pour la province de Paristrion.

Les découvertes monétaires de cet intervalle (802-1081) sont représentées entièrement par des *folles*, à une seule exception. Au XIe s., on constate une certaine préférence pour les émissions signées, au détriment des émissions anonymes; les *folles turnati*, mis en circulation par un atelier localisé à Isacceia, dans l'intervalle recouvert par les règnes des empereurs Constantin IX (1042-1055) - Nicéphore III (1078-1081) n'apparaissent pas à Mangalia.

La seule pièce en argent, une sous-division du *milliaresion* représente une émission quelque peu rare du temps de l'empereur Roman IV (1067-1071).

Les découvertes ultérieures au règne de Nicéphore III (par exemple, un seul tetarteron d'Alexis Ier pour le XIIe s. tout entier), démontrent que l'habitat qui apparaît en tant que port important dans les portulans italiens allait se développer, probablement, à partir des XIIIe - XIVe siècles.